

Ivanović, Maja; Panić Cerovski, Natalija

**Зависне клаузе у текстовима седмогодишњака и десетогодишњака :
лонгитудинални приступ**

Opera Slavica. 2024, vol. 34, iss. 1, pp. 89-106

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/OS2024-1-8>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.80555>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 16. 09. 2024

Version: 20240913

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Зависне клаузе у текстовима седмогодишњака и десетогодишњака — лонгитудинални приступ

Dependent Clauses in the Texts of Seven-Year-Olds and Ten-Year-Olds—a Longitudinal Approach

Маја Ивановић — Наталија Панић Церовски

(Београд, Србија)

Сажетак:

Основни циљ рада је да се испитају постојеће разлике у степену синтаксичке зрелости текстова које су продуковала иста деца у првом разреду и на крају првог обавезног образовног циклуса. Корпус за ово истраживање сачињавају текстови 42 ученика првог разреда на задату тему, и текстови истих ученика, на исту тему, у поновљеном узимању података након 3 године, тако да је урађена анализа варијансе са поновљеним мерењем. Добијени резултати омогућују увид у то које врсте зависних клауза продукују седмогодишњаци, којим се језичким средствима служе, али и шта им је на том узрасту још увек недоступно, односно како се у квантитативном и квалитативном смислу мења структура зависносложених и вишеструко сложених реченица током раног школског узраста. Резултати овог истраживања показују да су код деце и у млађем и у старијем узрасту најфреквентије изричне, временске и узрочне клаузе, као и да се продукција односних клауза, која представља један од најпоузданијих и најрелевантнијих параметара за мерење степена синтаксичке зрелости текста, стабилно повећава с узрастом, што је показатељ да се синтаксички развој одвија правилно и одговарајућим темпом.

Кључне речи:

каснији језички развој; способност за писану продукцију; зависне клаузе; седмогодишњаци; десетогодишњаци; српски језик

Abstract:

The main aim of this paper is to investigate the differences in the degree of syntactic maturity of the texts produced by the same students at the end of first grade, and at the end of the first compulsory education cycle (fourth grade). We examine the ability of first and fourth grade students to produce and use different types of dependent clauses in their essays. The corpus for this research consists of the texts of 42 first-grade students on a given topic, and the texts of the same students, on the same topic, in repeated data collection after 3 years, so a variance analysis with repeated measurement was performed. The results shed light on how the structure of complex and complex-compound sentences changes quantitatively and qualitatively at early school age. The results show that the production of relative clauses—one of the most reliable and relevant parameters for measuring the degree of syntactic maturity of the text—steadily increases with age, which is a strong indicator of the proper syntactic development.

Key words:

later language development; ability for written production; dependent clauses; seven-year-olds; ten-year-olds; Serbian language

Увод

Традиционално се синтаксички модел реченице посматра као субјекатско-предикатска целина, у којој постоје два примарна реченична конституента — субјекат и предикат, који су повезани и смисаоно и формално¹. Тај однос „синтаксичког партнерства“² који постоји између ова два члана ипак није равноправан због тога што је предикат конститутивно надређен субјекту и на тај начин представља структурно средиште реченице. То значи да се реченица граматички може представити као систем односа зависности утемељених на валентности синтаксичких елемената с јасно израженом хијерархијом на чијем врху стоји предикатски глагол³.

У суштини, комуникативна реченица, у зависности од говорникове намере, као и његове језичке способности може се реализовати само примарним или

1 MINOVIĆ, M.: *Sintaksa srpskohrvatskog — hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: Rečenica, padeži, glagolski oblici*. Sarajevo: Svjetlost, 1987, s. 31.

2 Ibidem, s. 32.

3 PALIĆ, I.: Za novi pristup gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici. *Pismo — časopis za jezik i književnost*, 2011, IX/1, s. 55.

и примарним и секундарним реченичним конституентима⁴; односно као структура према којој се она дефинише као проста или сложена.

На крају, свака комуникативна ситуација је јединствена и непоновљива, па говорник у складу са својим конкретним намерама и у складу са конкретним комуникативним догађајем структурира свој исказ, стварајући притом кохезиван и кохерентан дискурс/текст⁵.

Бављење типовима реченица, њиховом продукцијом и употребом, нарочито је неопходно у контексту школовања, имајући у виду да се врсте реченица и њихове функције у мањој или већој мери проучавају на свим нивоима основног и средњег образовања, чиме се процес реорганизације и конструисања „добрих“ реченица поставља у само средиште академског постигнућа ученика⁶.

Сложене реченичне конструкције је могуће посматрати и анализирати са различитих аспеката: формалног, функционалног, семантичког, структурног, прагматичког, итд., а постоје и приступи у којима се укршта и повезује више различитих критеријума. Тако је последњих година порасло интересовање за значењски аспект језичких јединица, тј. за семантизовање синтаксе⁷ мада је и даље конституентска анализа преовлађујућа у већини истраживања писаног децјег дискурса.

Најчешће се структура сложене реченице дефинише као резултат повезивања више простих реченица у једну целину при чему се полазне реченице у мањој или већој мери трансформишу. Повезивање реченица се одвија путем операција низања или уврштавања; реченица се може уградити у другу на два једноставна начина, а то су координација и субординација⁸.

У србистичкој литератури реченице међу чијим предикацијским деловима постоје односи и координације и субординације негде су сврстане у напредно сложене реченице, на пример: *Они љуљују јер воле љуљивања, и сликају, јер им је љо љосао*⁹. С друге стране, поједини аутори у вишеструко сложене реченице убрајају оне које имају више од једне зависне клаузе, тј. зависна реченица може бити конституент више (шире) зависне реченице, на пример:

4 KAŠIĆ, Z.: Agramatična produkcija i semantička »zbrka« kod dece ranog školskog uzrasta. *Istraživanja u defektologiji*, 2002, s. 113.

5 BADURINA, L.: Red sastavnica na razini složene rečenice i teksta. *Rasprave*, 2013, 39/2, s. 309.

6 RAFAJLOVIĆOVA, R.: The distribution of finite and non-finite subordinate clauses according to text type. *Linguistics Journal: Discourse and Interaction*, 2008, 1 (2), s. 64.

7 PRANJKOVIĆ, I.: Složene strukture u nekima od novijih sintaksičkih istraživanja. *Jezik*, 1990, 37/4, s. 98.

8 KROEGER, P. R.: *Analyzing grammar: An introduction*. Cambridge University Press, 2005, s. 218.

9 PIPER, P., KLAJN, I.: *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2014, s. 469.

Када је чуо да се Зоран враћа, Марко му је телефонирао¹⁰. У овом раду је као критеријум за поделу сложених реченица узет тип односа који се јавља међу клаузама, па би према њему први пример био сврстан међу вишеструко сложене реченице, а други у зависносложене¹¹. По правилу, и координиране и субординиране реченичне структуре носе посебна значења и имају посебна средства за изражавање тих значења, уз напомену да координирани везници нису структурно чланови ниједне од клауза, док је субординирани везник интегрални део укључене реченице¹². Осим тога, треба споменути да има аутора који сматрају да је сувишно успостављати разлике између реченица јер се и једне и друге помоћу трансформација могу преобразити у оне друге¹³, као и то да се оваквим ставом одриче вредност свим дистинкцијама између реченица, тј. између координације и субординације. Уважавајући оба става, могуће је извести закључак да разлике између реченица са паратаксичким и хипотаксичким односом нису граматички ирелевантне него да се поруке истог значења могу изразити различитим језичким средствима¹⁴.

Укључивањем једне реченице у другу онемогућује се еманципација реченица, што је повезано с чињеницом да је једно од обележја субординације то да субординирана реченица не може бити аутосемантична¹⁵. Укључена реченица је она која функционише као конституент друге, хијерархијски више реченице. Уврштавање једне реченице у другу имплицира и то да подређена реченица не може стајати самостално, а однос који се том приликом међу таквим деловима реченице ствара неки аутори означавају као однос дела и целине¹⁶.

Студије страних и домаћих аутора посвећене синтаксичком развоју деце на млађем основношколском узрасту као и подаци до којих се дошло испитивањем усвајања писаног дискурса недвосмислено указују на то да се с узрастом и дужином школовања значајно мењају како квантитативна, тако и квалитативна својства исказа које ученици продукују: што су деца

10 STANOJČIĆ, Ž., POPOVIĆ, Lj.: *Gramatika srpskoga jezika: Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1995, s. 329.

11 IVANOVIĆ, M.: Sintaksička svojstva pisanog diskursa učenika mlađeg osnovnoškolskog uzrasta — longitудинални приступ. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2016, 48/1, s. 87–105.

12 PRANJKOVIĆ, I.: O problemu razgraničenja koordinacije i subordinacije u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija*, 1980/81, 10, s. 159.

13 GUBERINA, P.: *Povezanost jezičnih elemenata*. Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

14 PRANJKOVIĆ, op. cit., s. 154.

15 BADURINA, L., PALAŠIĆ, N.: Asindetske subordinirane strukture. *Rasprave*, 2019, 45/2, s. 252.

16 FABRICIUS-HANSEN, C., RAMM, W.: Editor's introduction: Subordination and coordination from different perspectives. In: FABRICIUS-HANSEN, Cathrine, RAMM, Wiebke (eds): *'Subordination' versus 'Coordination' in Sentence and Text*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, s. 15.

старија и што се дуже школују, то су и реченичне конструкције које продукују у писаном језику дуже, сложеније и разноврсније. Као теоријска подлога за ово истраживање употребљене су чињенице које се односе на досадашња испитивања развоја синтаксе на млађем основношколском узрасту, али и подаци до којих се дошло испитивањем усвајања писаног дискурса. Резултати су утолико драгоценији јер се односе на испитивање синтаксе деце која су изворни говорници српског језика и ученици нижих разреда основне школе па је самим тим феномен усвајања форме и структуре писане реченице испраћен од самог почетка.

Циљ рада

Испитивање продукције зависних реченица које се јављају у писаном дискурсу код исте деце с размаком од три године има за циљ да утврди на који се начин заиста усложњава синтакса у нижим разредима основне школе. Анализа зависносложених и вишеструко сложених реченица текстова који сачињавају корпус омогућава формирање индекса продуктивне синтаксе деце од седам и десет година захваљујући којем би се могле пружити иницијалне претпоставке о даљем току синтаксичког развоја: којим структурама деца овладају до краја четвртог разреда и које успешно примењују, које су у процесу усвајања, а које су још увек изван њихових језичких и когнитивних могућности.

Истраживање и методологија

У оба круга испитивања поступак је био спроведен на идентичан начин. Деца која су приликом иницијалног узимања података похађала први разред поново су, три године касније, писала текстове под истим условима и на исте теме. Поновљено мерење је спроведено с намером да се утврди и квантификује стварни напредак на синтаксичком плану, заправо да се види шта се све у структури реченице са зависном клаузом променило након три године, а шта је остало непромењено. Овом приликом је урађена анализа варијансе са поновљеним мерењем. Табеле у којима су представљени резултати поновљеног мерења обележени су ознаком *репeсeи*. На овај начин је бачено више светла на синтаксички развој којим су обухваћене промене у писаној синтакси до којих је дошло на узрасту од седме до десете године, укључујући и развој опште писане способности који се испитује. Субординација се узима као најбитнији показатељ структурне/синтаксичке комплексности у језику и због тога је важно испитивати је и бавити се њоме не само на нивоу писаног дискурса, него треба узимати у обзир и разлике које се јављају приликом употребе говорног

и писаног дискурса, али и међу различитим врстама текстова (што ће бити предмет интересовања наредног рада).

У Табели 1 се види да је у првом, као и у поновљеном мерењу, учествовао исти број деце, тј. иста деца су тестирана у првом и у четвртом разреду. Праћење промена на синтаксичком плану код исте деце у различитим периодима (узрастима) је један од најпоузданијих показатеља развоја синтаксе и постојећег степена синтаксичке зрелости јер постаје очигледно колики је стварни напредак дете постигло након три године и у том смислу пружа највише могућности за евентуално интервенисање на раном узрасту уколико се покаже потреба за тим (уколико се уочи стагнирање или назадовање у усвајању и употреби специфичних реченичних конструкција). Такође, овакав тип истраживања имплицитно може да пружи одговор на питање од чега у тренутку преношења поруке и/или у креирању текста зависи говорников одабир између координираних и субординираних, између простих и сложених конструкција, предикативних и без предикације.

Група	<i>N</i>
1. (1. разред — тест)	42
2. (4. разред — ретест)	42

Табела 1. *Структура узорка*

Резултати и дискусија

Иако поредак којим се усвајају зависне клаузе још увек у сербокроатистици стоји као отворено питање, анализом текстова у чијем је првом плану био однос субординације међу реченицама, уочено је да се процес усвајања конструкција са једном или више зависних клауза, које зовемо зависно и вишеструко сложеним, у начелу, одвија на три нивоа. Први, нижи ниво се односи на формирање зависних клауза са прилошком функцијом у оквиру зависно и вишеструко сложене реченице. Други, виши ниво представљају допунске клаузе (зависне клаузе са именичком вредношћу) којима се реализују примарни и секундарни реченични конституенти, док се трећи, највиши ниво остварује у оним синтаксичким конструкцијама у којима се јавља релативна клауза са придевском вредношћу, тј. она која функционише као именичка одредба (као атрибут или апозитив).

На основу резултата првог и другог круга истраживања може се рећи да значајна разлика у употреби зависних клауза у оквиру зависнослужених реченица

које су у својим текстовима продуковала иста деца у првом и у четвртном разреду основне школе постоји за седам од десет врста, колико их има у подсистему зависних клауза у српском језику. Значајне разлике постоје у броју изричних, односних, временских, узрочних, условних, допусних и намерних реченица, док учесталост јављања месних, поредбених и последичних није таква да бисмо након три године могли да кажемо да имају статистичку значајност (Табела 2, Табела 3).

У традиционалној граматици се независне клаузе и зависне са прилошком вредношћу категоријално разликују — прве са главном реченицом чине симетричну структуру, док друге формирају несиметричну конструкцију кад се укључе у управну реченицу. Међутим, Дисел¹⁷ на ове врсте предикатских реченица гледа као на континуум сродних, повезаних конструкција. Оваквом гледишту иде у прилог и чињеница да је у текстовима у првом разреду највише продуковано временских и узрочних зависних клауза које имају функцију прилошких одредаба — за време и узрок. Такође су се у писаним радовима десетогодишњака временске и узрочне реченице јавиле у већем броју, тј. у ретесту се њихов број више него удвостручио у поређењу са текстовима које су писали као седмогодишњаци. У суштини, пораст ових конструкција на старијем узрасту у односу на прво мерење статистички је значајан ($p < 0,05$). Чињеница да су и млађа и старија деца у великом броју продуковала ове врсте прилошких реченица нам говори да се зависне клаузе међусобно разликују по степену укључености у главну клаузу, то јест да се прилошке раније усвајају од осталих зависних реченица јер се прикључују главној реченици, другим речима, не укључују се у њу и не нарушавају њену структуру, што нас у суштини доводи до закључка да су прилошке реченице ближе напоредним конструкцијама него зависним клаузама с именичком и придевском функцијом.

Зависне реченице са прилошком функцијом представљају континуум од лабавије до чвршће интеграције у односу на главну реченицу који корелира са њиховом функцијом, али никада прилошке реченице не могу да достигну ниво укључености који постижу номиналне клаузе — допунске. У том смислу се, и на синтаксичком и на семантичком плану, оне одређују не као обавезни, него као додатни реченични елемент¹⁸, у односу на ситуацију исказану у главној реченици. Осим тога, може се закључити да је изражавање секундарних реченичних конституената зависним клаузама — прилошких одредаба за време и узрок — веома фреквентно и да су деца на млађем основношколском

17 DIESSEL, H.: The Ordering Distribution of Main and Adverbial Clauses: A Typological Study, *Language*, 2001, 77 (2), s. 433–455.

18 HOPPER, P. J., CLOSS TRAUGOTT, E.: *Grammaticalisation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 176.

узросту савладала логички след дешавања, да познају временске односе, као и узрочно-последични концепт¹⁹. Овако посматране, узрочне и временске клаузе би припадале рубним деловима и координације и субординације (уколико бисмо ова два односа посматрали као јединствен континуум), тј. представљале би тачку у којој се преламају карактеристике и једног и другог односа. Да се временске и узрочне реченице продукују више него друге код школске деце потврђују и друге студије (нпр. студија Ла Брантове из 1933, Ватса из 1948, Харела из 1957, како наводи Хант²⁰).

Као што се могло очекивати, број изричних реченица је највише порастао током три године (у првом мерењу било је у просеку 0,36 изричних реченица у тексту, а у другом чак 1,75). Допунске реченице функционишу као аргументи транзитивних глагола или непрелазних с рекцијском допуном који су предикат у главној реченици²¹, тако да саме семантичке и синтаксичке карактеристике ових глагола намећу и захтевају допуну у виду конструкција са изричним клаузама. Говор одраслих обилује овим конструкцијама, тако да је изложеност детета изричним реченицама свакодневна и врло велика. Поред тога што су честе у говорењу, ни писани израз не заостаје за говорним кад је реч о рекцијској допуни исказаној зависном клаузом. То значи да сама структура језичког система, лексика и граматика „терају“ дете да употреби изричну клаузу после одређеног глагола који је употребило као предикат у главној реченици. Деца најпре употребљавају допунске зависне клаузе искључиво у реченицама које формирају према калупу модалних глагола уз које је допуна обавезна и које уче као целину²². Веома честа употреба изричних реченица се може објаснити тврђењем да ова врста допунских реченица, која је подређена управној, у ствари садржи главну поруку читавог исказа²³. Тако у примерима: *Мислим да не треба да се преселимо у други крај града.*; *Мислим да је то најлепша*

19 DIESSEL, H., HETTERLE, K.: Causal clauses: A cross-linguistic investigation of their structure, meaning, and use. In: SIEMUND, P. (ed.): *Linguistic Universals and Language Variation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2011, s. 21–52.

20 HUNT, K. W.: *Grammatical structures written at three grade levels* (Research Report No. 3). Champaign, IL National Council of Teachers of English, 1965. [online]. Dostupno na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED113735.pdf>. [cit. 15.1.2024].

21 DIESSEL, H., op. cit., s. 447.

22 THOMPSON, S. A., MULAC, A.: A quantitative perspective on the grammaticalisation of epistemic parentheticals in English.: TRAUOGOTT, E., HEINE, B. (yp.): *Approaches to Grammaticalisation*, vol. 11, Amsterdam: John Benjamins, 1991, s. 313–330. Видети и: DIESSEL, H., TOMASELLO, M.: The Development of Relative Clauses in Spontaneous Child Speech. *Cognitive Linguistics*, 2000, 11, (1–2), s. 131–151.

23 HOOPER, J. B., THOMPSON, S. A.: On the applicability of root transformations. *Linguistic Inquiry*, 1973, 4, s. 465–497. Видети и: BYBEE, J.: Main clauses are innovative, subordinate clauses are conservative: Consequences for the nature of constructions. У BYBEE, J., NOONAN, M. (yp.):

ишрачка на свейу.; Рекао ми је да се мама йородила и да сам добио браџа.; Нисам вам рекао да је црџеж сџавио у џорбу. глаголи мишљења и говорења стоје као квалификатори док је радња исказана изричном реченицом, у ствари, главна информација која стоји у првом плану читавог исказа. То се лако може доказати тиме што употреба сличних глагола и конструкција неће променити информацију упућену саговорнику²⁴. Овде бисмо такође истакли чињеницу да честа употреба изричних реченица у нашем корпусу ученичких текстова говори заправо о одређеном степену усвојености индиректног цитирања²⁵. Наиме, директно цитирање је примарно и најпре се усваја, док се форма индиректног цитирања усваја нешто касније јер је комплекснија, будући да подразумева „интервенцију“ и у реченичној и у прозодијској организацији (када је реч о говорном изразу), а и промене на нивоу лексике²⁶. Допунске реченице функционишу као суштински аргумент предиката²⁷ и као обавезни конституент главне клаузе не могу да се изоставе. За разлику од њих, прилошке клаузе функционишу као одредбе те се као такве могу и испустити, тј. нису обавезне²⁸.

Односне реченице, које се сматрају кључним за одређивање степена синтаксичке зрелости текстова, а самим тим и сложености, такође су се значајно повећале у односу на прво мерење ($p < 0,01$). Са 0,13, њихов просечан број се повећао на 0,71 у тексту (Табела 2). Продукција односних клауза је параметар који стабилно и константно расте како у оквиру зависнослужених тако и у оквиру вишеструко служених реченица. Истраживачи који се баве овим проблемом наводе да се за осам година код деце, од четвртог разреда основне школе до окончања средње школе, удвостручила употреба односних клауза²⁹.

Complex Sentences in Grammar and Discourse. Essays in honor of Sandra A. Thompson. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002, s. 3.

- 24 BADURINA, L.: Red sastavnica na razini složene rečenice i teksta. *Rasprave*, 2013, 39/2, s. 299–310.
- 25 HICKMANN, M.: The boundaries of reported speech in narrative discourse: some developmental aspects. In: LUCY, J. (yp.): *Reflexive Language. Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 63–90.
- 26 PANIĆ, N.: *Prozodijski markeri citiranog govora u razgovornom jeziku*. Doktorska disertacija. Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013, s. 200.
- 27 NOONAN, M.: Complementation. In: SHOPEN, T. (yp.): *Complex Constructions*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 42–140; према: DIESSEL, H.: The Ordering Distribution of Main and Adverbial Clauses: A Typological Study, *Language*, 2001, 77 (2), s. 433–455.
- 28 THOMPSON, S. A., LANGACRE, R. E.: Adverbial clauses. U SHOPEN, T. (yp.): *Complex Constructions*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 171, видети и: DIESSEL, H.: op. cit., s. 435.
- 29 HUNT, K. W.: op. cit.

Неки од аутора сматрају³⁰ да језици показују различит степен интеграције и преплитања придевских релативних клауза у односу на управну реченицу, у распону од реченица које се постављају изван лексичког језгра синтагме (углавном је овде реч о нерестриктивним релативним реченицама које функционишу као апозитив), до реченица које су блиско везане уз главну именицу унутар нуклеуса (рестриктивне релативне клаузе, тј. атрибушке). Два обележја су карактеристична за структуру односне реченице: једно је синтаксичка функција дела главне реченице која представља лексичко језгро односне реченице, тј. реч или конструкција коју односна реченица модификује, а друго је функција недостајућег елемента који се актуелизује односном реченицом, тј. фокус релативне клаузе³¹. Релативне реченице, због великог броја граматичких и лексичких елемената које садрже, захтевају значајну количину когнитивних ресурса за обраду, што заузврат у већој мери оптерећује радну меморију. Ове клаузе су се показале захтевнијим за обраду и усвајање од других јер се односна клауза умеће унутар главне реченице. Према принципу захтевног конституента³² — *heavy constituent principle*, постоји тенденција да језици конституенте који су комплекснији за обраду смештају иза главне именице, због чега већина језика има редослед именица + релативна клауза³³. О'Грејди развојну путању појединих конструкција у језику објашњава начелом комплексности (*difficulty principle*), према којем тешкоће у обради утичу на овладавање појединим конструкцијама и значењима која им се приписују, што може да отежа њихову употребу³⁴. У том смислу он истиче чиниоце који су важни за разумевање и тумачење поступности усвајања релативних клауза као што су истакнутост референта главне именице унутар релативне клаузе, степен зависности релативне клаузе од антецедента, те фреквентност ових конструкција у улазној грађи која се детету пружа.

30 HOPPER, P. J., CLOSS TRAUGOTT, E.: op. cit., s. 190.

31 LEHMANN, C.: *Der Relativsatz. Typologie seiner Strukturen – Theorie seiner Funktionen – Kompendium seiner Grammatik*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1984.

32 IVANOVIĆ, M.: Pridevske relativne klauze u tekstovima mladih osnovnoškolaca. *Književnost i jezik*, 2023, LXX/1, s. 116; видети и: HAWKINS, J.: *A performance theory of order and constituency*. Cambridge University Press, 1994; RAMONDA, K.: On processing relative clauses in head-final languages: Evidence of coping mechanisms for working memory. *Polyglossia*, 2012, 22, s. 35–46.

33 IVANOVIĆ, M.: op. cit, s. 116; видети и: RAMONDA, K.: op. cit., s. 35.

34 O'GRADY, W.: *The Acquisition of Relative Clauses. Processing, Typology and Function*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2011.

		AS	SD	N
Изричне	Група 1 (тест)	,36	,39	42
	Група 2 (ретест)	1,75	,99	42
Односне	Група 1 (тест)	,13	,22	42
	Група 2 (ретест)	,71	,71	42
Месне	Група 1 (тест)	,00	,00	42
	Група 2 (ретест)	,03	,09	42
Временске	Група 1 (тест)	,42	,38	42
	Група 2 (ретест)	,89	,64	42
Узрочне	Група 1 (тест)	,33	,35	42
	Група 2 (ретест)	,76	,56	42
Условне	Група 1 (тест)	,01	,05	42
	Група 2 (ретест)	,18	,29	42
Допусне	Група 1 (тест)	,00	,00	42
	Група 2 (ретест)	,05	,10	42
Намерне	Група 1 (тест)	,15	,26	42
	Група 2 (ретест)	,27	,26	42
Поредбене	Група 1 (тест)	,04	,13	42
	Група 2 (ретест)	,07	,11	42
Последичне	Група 1 (тест)	,03	,09	42
	Група 2 (ретест)	,02	,07	42

Табела 2. *Типови зависних клауза у зависнословеним реченицама*

Напомена. AS — аритметичка средина; SD — стандардна девијација; N — број испитаника

Статистички значајне разлике не постоје у употреби месних, поредбених и последичних клауза. Сви други типови зависних клауза су се јавили у таквом односу да постоје значајне разлике у њиховој употреби у првом и у поновљеном мерењу (Табела 3).

Анализирајући јављање зависних клауза унутар вишеструко сложених реченица, истиче се чињеница да је број односних реченица значајно порастао за три године (Табела 4 и 5); док месне, условне и последичне клаузе нису

продуковане приликом првог испитивања, али су се јавиле у поновљеном мерењу (Табела 4).

Зависна варијабла	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Изричне	1	39,517	64,779	,000
Односне	1	6,536	22,829	,000
Месне	1	,014	2,997	,091
Временске	1	4,576	15,834	,000
Узрочне	1	4,074	17,664	,000
Условне	1	,583	13,416	,001
Допусне	1	,060	10,789	,002
Намерне	1	,349	7,233	,010
Поредбене	1	,023	2,029	,162
Последичне	1	,001	,135	,716

Табела 3. *Тести унутрашњих разлика (тестинови зависних клауза у зависнословеним реченицама)*

Напомена. *df* — степени слободe; *MS* — средњи квадрат; *F* — резултат анализе варијансе; *p* — ниво статистичке значајности

Кад је реч о релативним реченицама, ни оне, као ни прилошке, не морају бити обавезне, али док прилошке модификују глагол главне реченице, докле релативне модификују именицу или именичку синтагму³⁵. Сматра се да овакве структуре доприносе сложености саме именичке синтагме³⁶, не и самој реченици, тако да се оне посматрају као зависни конституенти синтагме, и у том смислу се само индиректно уврштавају у ширу клаузу, што их смешта на сам врх конструкција које су најкомплексније за усвајање. Због тога је и процес усвајања и потпуног овладавања овим конструкцијама знатно дужи него код осталих јер, иако се јављају око треће године, до потпуног овладавања овом врстом зависних клауза долази тек у школском узрасту³⁷.

35 KEENAN, E.: Relative Clauses. In: SHOPEN, T. (ur.): *Language Typology and Syntactic Description*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 141–170.

36 QUIRK, R. et al.: *A grammar of contemporary English*. London: Longman, 1985.

37 МОНАРИЋ, Т., HRŽICA, G.: Синтаксичке и морфолошке особине атрибутних односних реченица које утјећу на успјешност њихове производње, *Logopedija*, 2019, 9 (2), s. 67–76.

Комплексна структура релативних клауза се огледа у томе што се оне у највећем броју случајева формирају као уметнуте, прекидајући ток главне реченице, за шта је потребан напреднији језички развој³⁸. Будући да је реч о далеко сложенијим конструкцијама од оних које је дете користило до поласка у школу, њихово савладавање у правом смислу те речи траје више година. О њиховом постепеном усвајању до потпуне интеграције у хијерархијски вишу јединицу говоре и резултати према којима се продукција односних реченица у писаном дискурсу постепено и стабилно повећава с узрастом деце (Табела 2, Табела 4).

		AS	SD	N
Изричне	Група 1 (тест)	,23	,38	42
	Група 2 (ретест)	2,05	1,32	42
Односне	Група 1 (тест)	,04	,11	42
	Група 2 (ретест)	,51	,62	42
Месне	Група 1 (тест)	,00	,00	42
	Група 2 (ретест)	,04	,10	42
Временске	Група 1 (тест)	,27	,36	42
	Група 2 (ретест)	,79	,72	42
Узрочне	Група 1 (тест)	,59	,94	42
	Група 2 (ретест)	,94	,82	42
Условне	Група 1 (тест)	,00	,00	42
	Група 2 (ретест)	,18	,41	42
Допусне	Група 1 (тест)	,00	,00	42
	Група 2 (ретест)	,03	,09	42
Намерне	Група 1 (тест)	,07	,17	42
	Група 2 (ретест)	,29	,37	42
Поредбене	Група 1 (тест)	,03	,09	42
	Група 2 (ретест)	,06	,14	42
Последице	Група 1 (тест)	,00	,00	42
	Група 2 (ретест)	,02	,09	42

Табела 4. Типови зависних клауза у вишеструко сложеним реченицама

38 IVANOVIĆ, M.: *O jezičkom razvoju u periodu proširivanja jezičkih kompetencija*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2021, s. 105.

У Табели 5 (унутаргрупне разлике) се види да у већини типова постоји значајна разлика између теста и ретеста. Значајних разлика нема само у продукцији поредбених и последичних реченица.

Зависна варијабла	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Изричне	1	62,792	90,419	,000
Односне	1	3,948	23,384	,000
Месне	1	,022	4,151	,048
Временске	1	4,723	25,386	,000
Узрочне	1	2,965	4,295	,045
Условне	1	,723	8,585	,006
Допусне	1	,022	4,720	,036
Намерне	1	,858	11,666	,001
Поредбене	1	,011	,852	,362
Последичне	1	,008	1,849	,181

Табела 5. Тести унутаргрупних разлика (швијови зависних клауза у вишесврско сложеним реченицама)

Чињеница је да реченични елементи/конституенти могу заузмати различите позиције у реченици полазећи од тога да ли информација коју носе стоји у првом плану или у позадини. У складу с тим намеће се и питање зашто се у већини језика зависне реченице, оне које су у подређеном односу према главној клаузи, врло често не распоређују једноставно иза ње него могу и да јој претходе³⁹, на пример: *Док сам био у вршићу, ја и мој друг смо се њосваћали.; Кад завршим домаћи, одмах се играм с њом.; Кад дође време за спавање, ми идемо у кревет и спавамо.* С тим у вези је битан и критеријум комуникативне засићености или комуникативног динамизма. У суштини, комуникативни динамизам подразумева да на реченицу гледамо као на процес постепеног одвијања значења, имајући у виду да сваки њен део различито („динамички“) доприноси општем комуникативном ефекту⁴⁰. У зависносложеним реченицама се највиши степен комуникативне засићености, тј. комуникативног динамизма

39 BADURINA, L.: op. cit.

40 KRISTAL, D.: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit (drugo izdanje), 1998, s. 171.

управо налази у њеном зависном делу⁴¹ јер садрже нове информације захваљујући којима се процес комуникације даље одвија.

Завршна разматрања

Полазећи од Халидејевог одређења текста као семантичке јединице кодиране у реченицама⁴², Бадурина и Палашихева истичу да се такав семантички садржај може пренети различитим, конкурентним синтаксичким конструкцијама⁴³ — да ли ће дете или одрасли говорник одабрати неку од субординираних структура или неко друго језичко средство, сам избор зависи од његове комуникативне намере и стратегије у писању коју је спреман да примени. Оно што је важно јесте то да након анализе резултата који су овде представљени, са сигурношћу можемо да закључимо да се језички развој не завршава с поласком у школу. Како смо могли да видимо, након три године, промене се и даље дешавају на синтаксичком плану, прецизније — на унутарреченичном нивоу, као и на међуреченичном током млађег основношколског узраста. Ту пре свега мислимо на чињеницу да се у квалитативном смислу променила структура текстова које су писала деца у четвртном разреду с обзиром на то да се повећао број конструкција са зависним клаузама. То значи да је степен синтаксичке зрелости текстова значајно порастао код десетогодишњака на основу чега се може закључити да је највећи број деце тог узраста мање-више успешно савладао форму писане реченице и да је на адекватан начин примењује у писаном дискурсу. Дакле, чињеница је да деца постепено иду ка све сложенијим синтаксичким структурама у које свакако спадају зависносложене и вишеструко сложене реченице. Међу зависним клаузама највише је порастао број изричних реченица, што се и очекивало с обзиром на то, како смо истакли, да је фреквенција њихове употребе велика и код одраслих говорника, те је изложеност деце овим клаузама интензивна и свакодневна. Месне, поредбене и последичне су и у текстовима млађе и старије деце забележене спорадично, што се може објаснити тиме да су оне осетљиве на жанр текста, тј. да тип текста и избор теме битно утиче на то да ли ће их у тексту уопште бити и у коликом броју. Поред тога, функције које обављају ове клаузе изворни говорници српског језика радије изражавају другим језичким средствима као што су предлошко-падежне конструкције и поједини типови синтагми.

41 BADURINA, L., op. cit., s. 304.

42 HALLIDAY, M.: Language as social semiotics: Towards a general sociolinguistic theory. In: WEBSTER, J. (yp.): *Language and Society*, vol. 10 in *Collected works of M. A. K. Halliday*. London – New York, 1975, s. 179.

43 BADURINA, L., PALAŠIĆ, N., op. cit., s. 260.

Овде посебно истичемо продукцију односних реченица које стабилно расту с узрастом и представљају један од најпоузданијих и најрелевантнијих параметара за мерење степена синтаксичке зрелости текстова. Иако су и код млађе и код старије деце најфреквентније изричне, временске и узрочне клаузе, чињеница да се број односних повећава са узрастом, охрабрује да језички — синтаксички развој иде у правом смеру и да се одвија одговарајућим темпом.

Литература:

- BADURINA, L.: Red sastavnica na razini složene rečenice i teksta. *Rasprave*, 2013, 39/2, s. 299–310.
- BADURINA, L., PALAŠIĆ, N.: Asindetske subordinirane strukture. *Rasprave*, 2019, 45/2, s. 249–263.
- BYBEE, J.: Main clauses are innovative, subordinate clauses are conservative: Consequences for the nature of constructions. In: BYBEE, J., NOONAN, M. (ur.): *Complex Sentences in Grammar and Discourse. Essays in honor of Sandra A. Thompson*. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002, s. 1–17.
- DIESEL, H.: The Ordering Distribution of Main and Adverbial Clauses: A Typological Study. *Language*, 2001, 77 (2), s. 433–455.
- DIESEL, H., HETTERLE, K.: Causal clauses: A cross-linguistic investigation of their structure, meaning, and use. In: SIEMUND, P. (ur.): *Linguistic Universals and Language Variation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2011, s. 21–52.
- DIESEL, H., TOMASELLO, M.: The Development of Relative Clauses in Spontaneous Child Speech. *Cognitive Linguistics*, 2000, 11, (1–2), s. 131–151.
- FABRICIUS-HANSEN, C., RAMM, W. Editor's introduction: Subordination and coordination from different perspectives. In: FABRICIUS-HANSEN, C., RAMM, W. (ur.): *'Subordination' versus 'Coordination' in Sentence and Text*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, s. 1–33.
- GUBERINA, P.: *Povezanost jezičnih elemenata*. Zagreb: Matica hrvatska, 1952.
- HALLIDAY, M.: Language as social semiotics: Towards a general sociolinguistic theory. In: WEBSTER, J. (ur.): *Language and Society*, vol. 10 in *Collected works of M. A. K. Halliday*. London – New York, 1975, 169–201, s. 179.
- HAWKINS, J.: *A performance theory of order and constituency*. Cambridge University Press, 1994.
- HICKMANN, M.: The boundaries of reported speech in narrative discourse: some developmental aspects. In: LUCY, J. (ur.): *Reflexive Language. Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 63–90.

- HOOPER, J. B., THOMPSON, S. A.: On the applicability of root transformations. *Linguistic Inquiry*, 1973, 4, s. 465–497.
- HUNT, K. W.: *Grammmatical Structures written at three grade levels* (Research Report No. 3). Champaign, IL National Council of Teachers of English, 1965. [online]. Dostupno na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED113735.pdf>. [cit. 15.1.2024].
- IVANOVIĆ, M.: Sintaksička svojstva pisanog diskursa učenika mlađeg osnovnoškolskog uzrasta — longitudinalni pristup. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2016, 48/1, s. 87–105.
- IVANOVIĆ, M.: *O jezičkom razvoju u periodu proširivanja jezičkih kompetencija*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2021.
- IVANOVIĆ, M.: Pridevske relativne klauze u tekstovima mlađih osnovnoškolaca. *Književnost i jezik*, 2023, LXX/1, 113–126.
- KAŠIĆ, Z.: Agramatična produkcija i semantička »zbrka« kod dece ranog školskog uzrasta. *Istraživanja u defektologiji*, 2002, s. 113–130.
- KEENAN, E.: Relative Clauses. In: T. Shopen (ur.): *Language Typology and Syntactic Description*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 141–170.
- KRISTAL, D.: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit (drugo izdanje), 1998.
- KROEGER, P. R.: *Analyzing grammar: An introduction*. Cambridge University Press, 2005.
- LEHMANN, C.: *Der Relativsatz. Typologie seiner Strukturen – Theorie seiner Funktionen – Kompendium seiner Grammatik*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1984.
- MINOVIĆ, M.: *Sintaksa srpskohrvatskog — hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: Rečenica, padeži, glagolski oblici*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- MOHARIĆ, T., HRŽICA, G.: Sintaksičke i morfološke osobine atributnih odnosnih rečenica koje utječu na uspješnost njihove proizvodnje, *Logopedija*, 2019, 9 2), s. 67–76.
- NOONAN, M.: Complementation. In: SHOPEN, T. (ed.): *Complex Constructions*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 42–140.
- O'GRADY, W.: *The Acquisition of Relative Clauses. Processing, typology and function*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2011.
- PALIĆ, I.: Za novi pristup gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici. *Pismo — časopis za jezik i književnost*, 2011, IX/1, s. 39–69.
- PANIĆ, N.: *Prozodijski markeri citiranog govora u razgovornom jeziku*. Doktorska disertacija. Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013.
- PIPER, P., KLAJN, I.: *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2014.
- PRANJKOVIĆ, I.: O problemu razgraničenja koordinacije i subordinacije u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija*, 1980/81, 10, s. 151–163.

- PRANJKOVIĆ, I.: Složene strukture u nekima od novijih sintaksičkih istraživanja. *Језик*, 1990, 37/4, s. 97–128.
- QUIRK, R., GREENBAUM, S., LEECH, G., SVARTVIK, J.: *A grammar of contemporary English*. London: Longman, 1985.
- RAFAJLOVIČOVA, R.: The distribution of finite and non-finite subordinate clauses according to text type. *Linguistics Journal: Discourse and Interaction*, 2008, 1 (2), s. 64–72.
- RAMONDA, K.: On processing relative clauses in head-final languages: Evidence of coping mechanisms for working memory. *Polyglossia*, 2012, 22, s. 35–46.
- STANOJČIĆ, Ž., POPOVIĆ, Lj.: *Gramatika srpskoga jezika: Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1995.
- THOMPSON, S. A., LANGACRE, R. E.: Adverbial clauses. In: SHOPEN, T. (ed.): *Complex Constructions*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- THOMPSON, S. A., MULAC, A.: A quantitative perspective on the grammaticalisation of epistemic parentheticals in English. In: TRAUGOTT, E., HEINE, B. (eds): *Approaches to Grammaticalisation*, vol. 11, Amsterdam: John Benjamins, 1991, s. 313–330.

About the authors

Maja Ivanović

University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

majaivanovic@fasper.bg.ac.rs

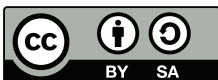
<https://orcid.org/0000-0001-5194-1714>

Natalija Panić Cerovski

University of Belgrade, Faculty of Philology, Department of General Linguistics, Belgrade, Serbia

natalija.panic@fil.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-7348-8375>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.